

Tóth Enikő

A főnévi mutató névmások deiktikus használata a magyar és az angol nyelvben^{*}

Abstract

The paper compares the use of deictic demonstratives in English and in Hungarian. English data are based on a quantitative study of proximal and distal demonstratives in English by Luz and Van der Sluis (2011), data on Hungarian come from an empirical study. Taking as a starting point Piwek et al.'s work on Dutch (2008), I designed an experiment (a controlled dialogue game), where participants worked with Lego blocks of the DUPLO series. Using statistical methods to analyse the empirical data, cognitive factors influencing the choice of demonstratives are tested.

Keywords: deixis, proximal and distal demonstratives, accessibility

1 Bevezetés

Dolgozatom célja a főnévi mutató névmások használatának vizsgálata a magyar és az angol nyelvben, ezen belül azon tényezők feltárása, amelyek a proximális és disztális demonstratívumok közti választásban szerepet játszanak. A szakirodalomban általánosan elfogadott tény, hogy a főnévi mutató névmások használata a deixis talán legfontosabb aspektusa, prototipikus eszköze. Emiatt a deixist széles körben tanulmányozták különböző nyelvekben, azonban csak napjainkban terjedt el kísérletes, illetve korpusznyelvészeti eszközökkel való vizsgálata. Meggyőződésem, hogy ezen technikák alkalmazása új meglátásokkal gazdagíthatja a deixisről való ismereteinket. Ezen tanulmány a magyar és angol főnévi mutató névmások használatát befolyásoló tényezőket kívánja feltárni, mégpedig kísérletes adatok kvantitatív elemzése alapján.

2 A vizsgált jelenség

2.1 Kérdésfelvetés

A deixis terminus a görög *deiktikos* ‘mutatás’ szóból származik, arra a módra vonatkozik, ahogyan a beszélők mind önmagukat, mind hallgatóikat elhelyezik a beszélgetés kontextusában. A deixis teszi lehetővé, hogy a beszélgetés résztvevői a közvetlen kontextus entitásaira

^{*} Ezúton szeretném megköszönni Borbély Anikó, Kiss Hermina és Földesi András segítségét a kísérlet technikai kivitelezésében, valamint Pelyvás Péter rendkívül hasznos tanácsait a kísérlet értékelésében.

utalhassanak, így képesek embereket és egyéb dolgokat azonosítani a beszélgetés pillanatában őket körülvevő fizikai térben (O’Keeffe, Clancy & Adolphs 2011: 36). A deixis jelensége nyelvi univerzálé, a főnévi mutató névmások, mint az *ez/az*, *this/that* minden nyelvben megtalálhatók. A deixis kognitív szempontból is igen fontos jelenség, hiszen a deixis közvetlen kapcsolatot létesít a nyelv és a nyelven túli, fizikai valóság elemei között, azaz a deiktikus kifejezés része a főnévi csoport episztemikus lehorgonyzásának (Langacker 2002).

Általában véve a nyelvekről elmondható, hogy legalább kétféle főnévi mutató névmással rendelkeznek, a magas hangrendű névmásokat, mint az *ez/ezek* proximálisnak vagy közelre mutatónak nevezik, míg a mély hangrendűeket, *az/azok* disztálisnak vagy távolra mutatónak (Woodworth 1991). Az angol nyelvű terminusok (*proximal* ‘proximális/közelre mutató’ és *distal* ‘disztális/távolra mutató’) Fillmore 1971-ben megjelent cikkéből származnak, és a főnévi mutató névmások használatának hagyományos megközelítésén alapszanak, vagyis azon a feltevésen, hogy a főnévi mutató névmások a közel-távol térbeli kategóriák jelölésére szolgálnak, a beszélő nézőpontjához viszonyítva. (Fillmore 1971, ld. még Levinson 2004, O’Keeffe et al. 2011, Laczkó 2008) Ebben a tanulmányban a hagyományos megközelítést megkérdőjelezve, Piwek, Beun és Cremers holland nyelvre vonatkozó kísérletét alapul véve azt kívánom megmutatni, hogy a főnévi mutató névmások használatakor nem csupán a beszélőhöz viszonyított közelség-távolság számít, hanem más kognitív faktorokat, úgy, mint az ‘elérhetőség’ illetve a ‘relatív fontosság’, szintén figyelembe kell venni (Piwek et al. 2008).

2.2 A főnévi mutató névmások

A főnévi mutató névmásoknak két előfordulási formáját különböztetjük meg. A magyar nyelvben az elsőt hagyományosan nyelvileg kifejtő mutató névmásnak nevezik, pl. *ez a könyv*, itt a mutató névmás az újabb irodalom szerint a [Spec, DP] pozíciót betöltő DP feje (ld. É. Kiss 2003), a releváns angol szerkezetben a mutató névmás determinánsként funkcionál, pl. *this book*. A mutató névmások mindkét nyelvben használhatóak önállóan is; a magyar nyelvben az *ez/az/ezek/azok* önmagukban is DP-t alkotnak, illetve az angol nyelvben a *this/that/these/those* NP-ként funkcionálnak. Ez utóbbi használati módot É. Kiss független névmásnak nevezi, hiszen ekkor a névmás önmaga határozza meg megnevezettjét (É. Kiss 2003). Ebben a tanulmányban mindkét előfordulási formát tekintem, azonban csak bizonyos használati módok esetén. A főnévi mutató névmásoknak ugyanis fontos megkülönböztetni a deiktikus és a nem-deiktikus használatát.

A főnévi mutató névmás egy adott használatát *deiktikusnak* tekintjük, amikor a nyelvi kifejezés az aktuális beszédhelyzet bizonyos összetevőire vonatkozik, ezt exoforikus használatnak is szokás nevezni. Ilyenkor a mutató névmás használata lehetővé teszi a beszélő számára, hogy rámutasson valamire a nyelven túli világban, ezáltal önmagát és hallgatóit is elhelyezve a beszédhelyzetben (O’Keeffe et al. 2011). A főnévi mutató névmások deiktikus használatát a magyar és az angol nyelvben az alábbi példák illusztrálják:

(1) Instruktork: Azt a kéket (→) leveszed, majd kelleni fog.

(1) a magyar nyelvű kísérlet korpuszából való, a ‘→’ mutató gesztus használatát jelzi. Az alábbi angol nyelvű példánál szintén feltételezhető a kísérő mutató gesztus használata, amely azt jelzi, hogy a beszélő egy adott palackra utal:

- (2) Will I give him this bottle? (O’Keeffe et al. 2011: 38)
 segédige én ad neki ez palack
 ‘Odaadjam neki ezt a palackot?’

A *nem-deiktikus* használatot a szakirodalom általában endoforikus használatnak nevezi, ilyenkor nem az aktuális beszédhelyzet kontextusának bizonyos összetevőire, hanem magának a diskurzusnak egyes részeire történik utalás. A nem-deiktikus használatra a (3) és (4) mondatok szolgáltatnak példát. Elemzésemben azonban nem foglalkozom a főnévi mutató névmások nem-deiktikus használatával.

- (3) Építő: Várjál, ezt most nem vágom.

- (4) I mean the post office is one of our meeting places where the people would go along and inquire about this and that or another thing. (O’Keeffe et al. 2011: 38)

A főnévi mutató névmások deiktikus használata tovább bontható annak alapján, hogy a névmások használatát kíséri-e mutató gesztus vagy sem. Az első esetet *indexikális* használatnak nevezzük, míg a másodikat *nem-indexikálisnak* (Levinson 2004, O’Keeffe et al. 2011, Piwek et al. 2008). Lyons (1977) szerint az indexikális használat, azaz amikor mutató gesztus társul a nyelvi elemhez, a főnévi mutató névmások használatának prototipikus esete, így ez áll jelen tanulmány fókuszában, elemzésemből a nem-indexikális használatot kizárom. Fontos azonban megjegyezni, hogy ugyanaz a nyelvi kifejezés mind deiktikus, mind nem-deiktikus módon is használható, és nem-indexikális deiktikus esetek is léteznek, amikor a beszélő és hallgatói mutató gesztus használata nélkül is tökéletesen megértik egymást.

A főnévi mutató névmások használatát befolyásoló tényezők vizsgálatára, Piwek et al. (2008) holland nyelvre vonatkozó tanulmányát alapul véve, egy magyar nyelvű kísérletet hajtottam végre. A kísérlet eredményeit egy már meglévő, angol nyelvű kísérlet eredményeivel vetettem össze.

3 A kísérlet

3.1 A vizsgált hipotézisek

A főnévi mutató névmások használatára vonatkozó hagyományos feltevést, miszerint választásukat a beszélőhöz viszonyított relatív távolság befolyásolja, több szerző is megkérdőjelezte (ld. például Enfield 2003, Sidnell 2009). Az itt bemutatott elemzés kiindulópontját ezzel összhangban az a feltevés alkotja, hogy más kognitív tényezők¹ is befolyásolhatják a főnévi mutató névmások közti választást. Piwek et al. (2008) tanulmányából kiindulva két kognitív faktort vizsgáltam, az elérhetőséget és a relatív fontosságot. Az elérhetőséget számos szerző tanulmányozta (ld. például Ariel 2004, Gundel et al. 1993, Strauss 2002), azonban, ahogy azt Kahneman (2003) megjegyzi, nincs egységes elméleti kezelése. Ariel (2004) az elérhetőséget az időszerűség, a távolság és a versenyzés függvényében írja le, vagyis ebben a megközelítésben könnyen elérhetőek a diskurzus topikokhoz kapcsolódó mentális entitások, a nemrégem említett entitások reprezentációi és azok, amelyeknek nincs vetélytársuk. Ezzel szemben a diskurzustopikhoz nem köthető, a régebben említett, valamint a versengésre kényszerülő entitá-

¹ Például Gundel, Hedberg és Zacharski (1993) hat olyan tényezőt különböztet meg, amelyek referáló kifejezések választását befolyásolják, ezek között az elérhetőség is szerepel.

sok kevésbé elérhetőek (Ariel, 2004: 100). Ariel (2004) imént ismerttetett elemzésére és Strauss (2002) munkájára támaszkodva az elérhetőség alábbi munkadefinícióját alkalmaztam a kísérlet során:

- egy adott entitás *kevésbé elérhető*, ha a beszélő megítélése alapján a hallgató azt újnak, nem vártnak, vagy fontosnak érzékeli, azaz a hallgató részéről erőfeszítést igényel a vonatkozás azonosítása;
- egy adott entitás *könnyen elérhető*, ha a hallgató számára már ismert, azaz a hallgató részéről nem igényel erőfeszítést a vonatkozás azonosítása.

A relatív fontosság fogalmának szintén nincs egzakt definíciója. Azonban, ahogy azt Piwek et al. (2008) is megjegyzi, a fontosság cél-orientáltnak tekinthető, azaz egy entitás, egy tény vagy egy esemény akkor fontos az ágens szempontjából, ha az közelebb viszi céljai eléréséhez (Piwek et al. 2008: 703). Ennek alapján a kísérletben a relatív fontosságot az alábbi módon kezeltem:

- egy entitás *fontosnak* minősül adott *t* időpontban, ha az instruktor arra kéri az építőt, hogy manipulálja azt a *t* időpontban, ugyanebben az időpontban minden más entitás a *nem fontos* címkét kapja (Piwek et al. 2008: 709).

A fenti definíciók segítségével a kísérlet során Piwek et al. (2008) munkájából kiindulva a következő két hipotézist teszteltem:

– **Hipotézis 1:**

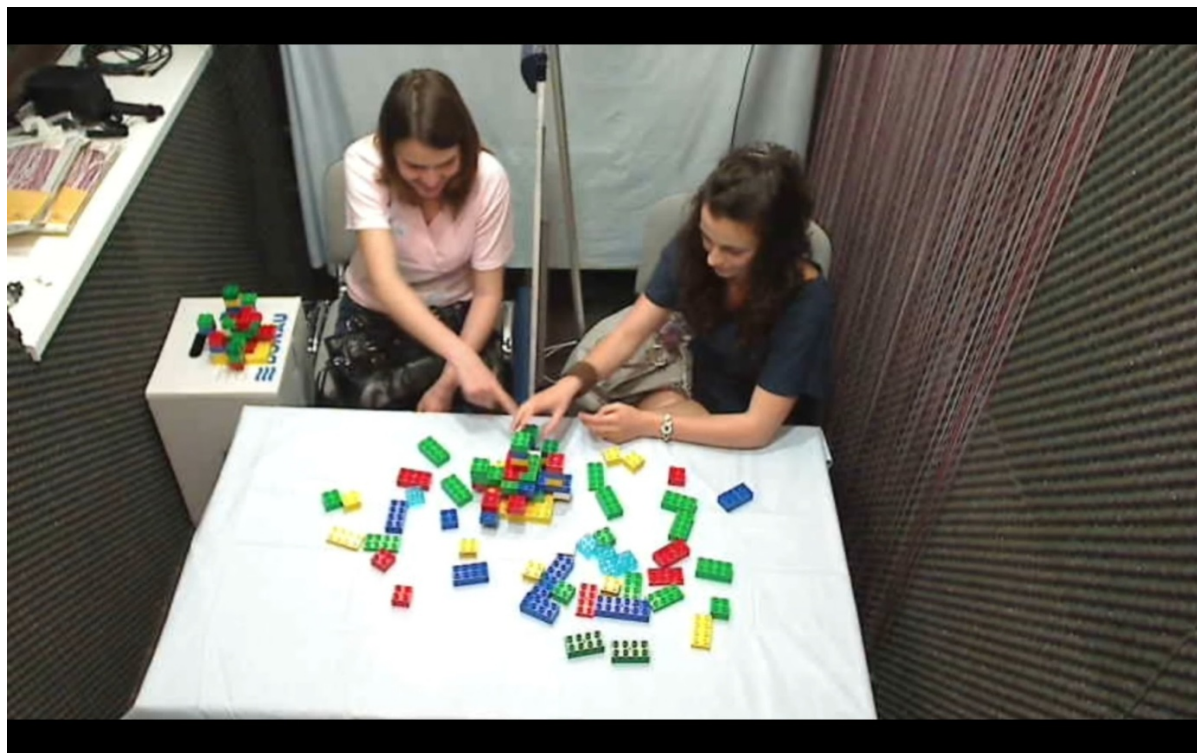
Az indexikális magas hangrendű mutató névmásokat a beszélők a kevésbé elérhető entításokra való utalásra, míg az indexikális mély hangrendű névmásokat a könnyen elérhető entításokra való utalásra használják.

– **Hipotézis 2:**

Az indexikális magas hangrendű mutató névmásokat a beszélők a beszélő által fontosnak ítélt entításokra való utalásra, míg az indexikális mély hangrendű névmásokat a nem fontos entításokra való utalásra használják.

3.2 *Anyag és módszer*

A hipotézisek vizsgálatára vonatkozó kísérlet során magyar anyanyelvű beszélők páronként egy ún. kontrollált dialógus játékban vettek részt (ld. Piwek et al. 2008). A párok egyik tagja az instruktor, a másik az építő szerepét töltötte be. A feladatuk az volt, hogy egy kiinduló LEGO DUPLO mintaépítmény alapján, ami csak az instruktor számára volt látható, az építő az instruktor utasításai alapján alakítsa át úgy a mindkettőjük számára látható, előttük elhelyezkedő építményt, hogy az azonos legyen a mintával. Így az instruktor és az építő egy közös cél elérése érdekében működött együtt. A kísérletben 10 pár vett részt, a párok tagjai véletlenül kerültek kiválasztásra. A résztvevők mindannyian fiatal felnőttek voltak, 9 nő és 11 férfi volt köztük. A kísérlet körülményeit az 1. ábra szemlélteti:

1. ábra: A kísérleti helyzet

A kísérlet során létrejött párbeszédokről videofelvételek készültek, melyek főnévi mutató névmásokat tartalmazó részleteit később transzkribáltam.

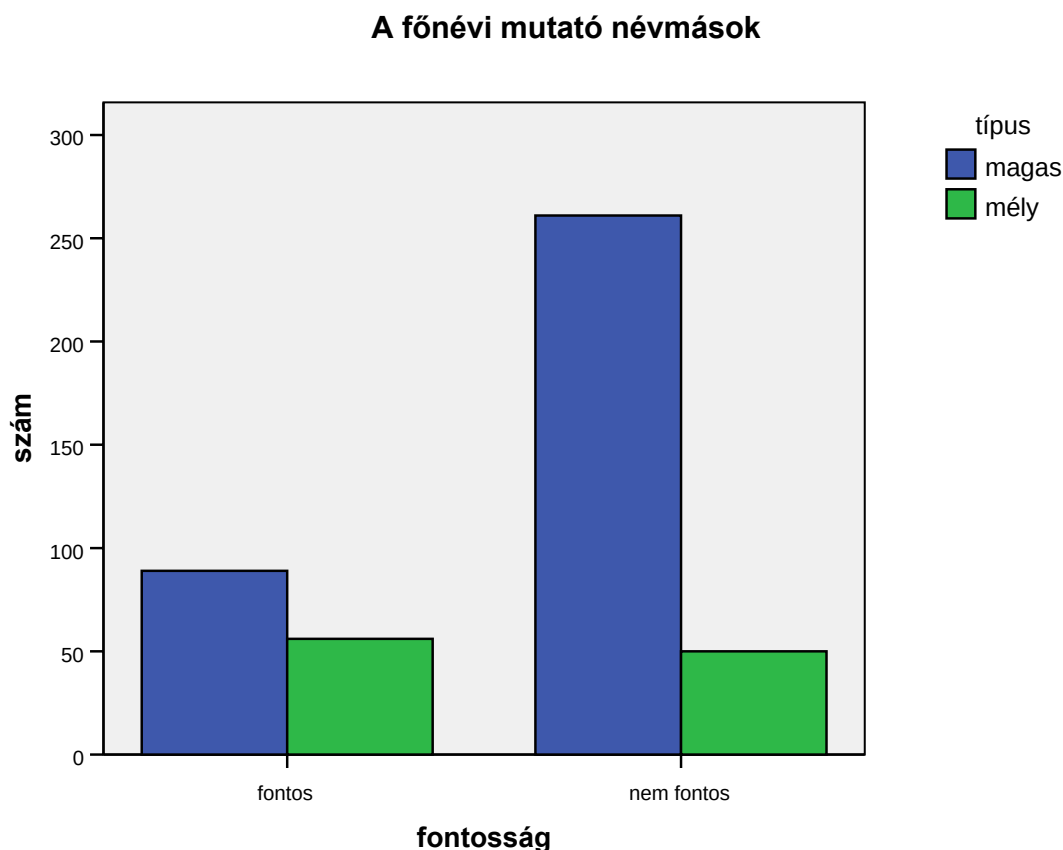
3.3 Eredmények

A videón rögzített párbeszédekben 727 főnévi mutató névmás fordult elő, ezek közül a deiktikusan használt névmások száma 566 db. Ez a kategória tovább bontható aszerint, hogy használtak-e a beszélgetés résztvevői mutató gesztust (indexikális használat: 456 db), vagy sem (nem-indexikális használat: 110 db). Ezek magas, illetve mély hangrendű névmások szerinti megoszlása az 1. táblázatban látható. Az 1. táblázatban szintén látható a magas, illetve

Indexikális használat				Nem-indexikális használat			
566				110			
Magas hangrendű		Mély hangrendű		Magas hangrendű		Mély hangrendű	
350		106		26		84	
+E	-E	+E	-E				
175	175	46	60				
+F	-F	+F	-F				
89	261	56	50				

1. táblázat: A főnévi mutató névmások deiktikus használata

mély hangrendű névmások eloszlása a vizsgált két faktor, azaz az elérhetőség, illetve a fontosság szerint.² Az eredmények értékelése a χ^2 -próba segítségével történt. Az elérhetőségre vonatkozó adatok elemzése alapján az első hipotézist elvetjük, a próba eredménye nem szignifikáns ($\chi^2(1) = 1,421$, $p = 0,233$), azaz a könnyen, illetve kevésbé elérhető entitások és a magas, illetve mély hangrendű névmások választása között nem igazolható összefüggés. A második hipotézis vizsgálatakor viszont szignifikáns eredményt kapunk ($\chi^2(1) = 28,168$, $p < 0,001$), azonban nem az elvárt módon, azaz a magas hangrendű névmások inkább a nem fontos entitások esetén kerültek kiválasztásra, ld. a 2. ábrát.

2. ábra: A főnévi mutató névmások eloszlása a fontosság faktora szerint

3.4 Az angol nyelvi adatok

A kapcsolódó angol nyelvi adatok elemzése ugyanezzel a módszerrel történt, azonban az adatok Luz és Van der Sluis (2011) kísérletéből valók. Luz és van der Sluis (2011) az ún. forgatókönyves párbeszéd technikát alkalmazta, amelynek során a kísérletben résztvevők egy bútorbolti eladó és egy vevő közti párbeszéd forgatókönyvét kapták meg, amelyben előre megadott referáló kifejezések közül kellett választaniuk. A kitöltők figyelmét felhívták arra, hogy minden egyes kifejezés esetében mutató gesztus használatát feltételezik a beszélő részéről, azaz szintén a névmások indexikális használatát vizsgálták. A hasonló kísérletek egyik hátránya, hogy a résztvevők viselkedése túlságosan reflektáló lehet, így a kapott eredmények kissé eltérhetnek a spontán diskurzusok elemzése során nyert eredményektől. Mindazonáltal, Luz

² Az egyszerűség kedvéért mindkét faktor alkategóriáit +/- jellel jelöltem.

és Van der Sluis (2011) szintén az elérhetőséget vizsgálta, így a kísérletük során nyert adatok alapján Hipotézis 1 az angol nyelvre is tesztelhető. Sajnos nem találtam releváns angol nyelvű adatokat Hipotézis 2 vizsgálatához.

Luz és Van der Sluis (2011) kísérletében 91 felnőtt angol anyanyelvű beszélő vett részt (60% férfi, 40% nő). Luz és Van der Sluis (2011) öt főnévi mutató névmást tartalmazó kontextust elemzett, ezek közül három tartalmazott könnyen elérhető entitást. Az eredmények a 2. táblázatban láthatók (Luz és Van der Sluis 2011: 184).

Kontextusok	Magas hangrendű	Mély hangrendű
1. (+E)	24	39
2. (-E)	47	11
3. (+E)	10	8
4. (-E)	25	55
5. (+E)	43	21

2. táblázat: A főnévi mutató névmások eloszlása a tekintett kontextusokban

A χ^2 -próba segítségével kimutatható³, hogy nincs szignifikáns különbség a közelre illetve távolra mutató névmások választása között az elérhetőség tekintetében ($\chi^2(1) = 0,025$, $p = 0,876$), vagyis a magyar és az angol nyelv hasonlóan viselkedik ebből a szempontból.

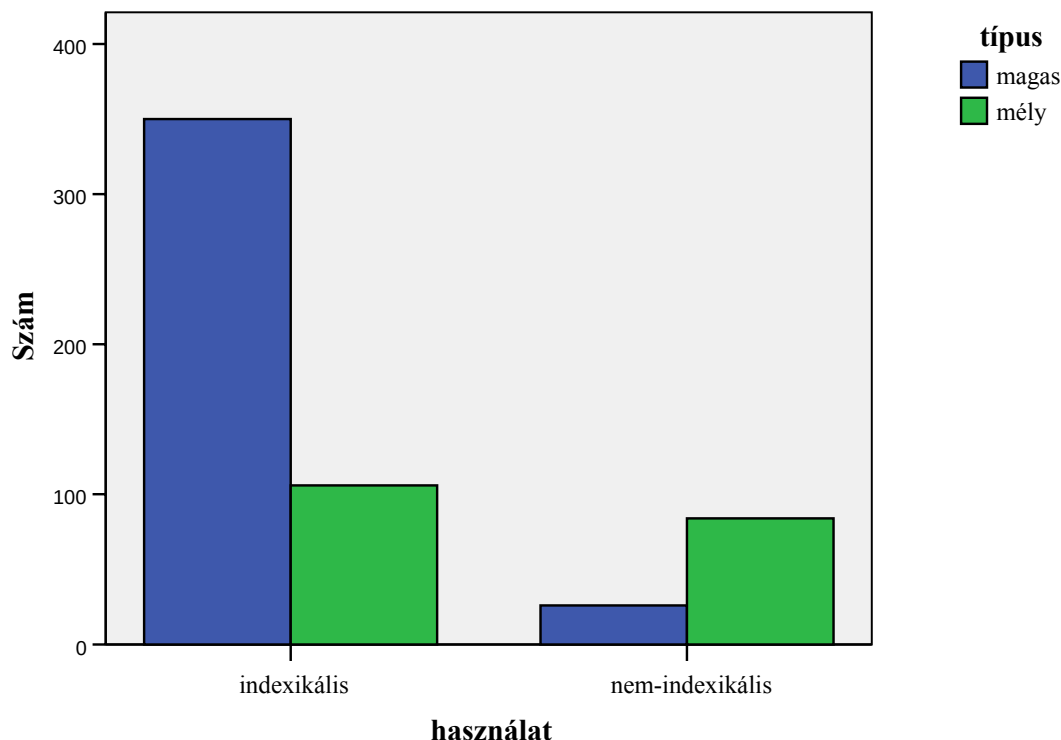
4 Az eredmények elemzése

A fent ismertetett két kísérlet alapján arra következtethetünk, hogy a várakozással ellentétben, sem a magyar, sem az angol nyelvben nincs összefüggés a magas és a mély hangrendű névmások indexikális használata, valamint az elérhetőség között, vagyis az első hipotézist elvetjük. A második hipotézist tekintve úgy tűnik, hogy a magyar nyelvben a fontosság, mint faktor befolyásolja a főnévi mutató névmások használatát. Mindazonáltal, a fontosság fent használt definíciója túlságosan feladat-specifikusnak minősíthető, így a későbbi kutatások során a fontosság munkadefinícióját további megfontolások tárgyává kell tenni.

Végül szeretném egy érdekes párhuzamra felhívni a figyelmet a magyar és az angol nyelv között. Eddig csak a névmások indexikális használatát tekintettem, azonban a nem-indexikális használat vizsgálatakor a magas hangrendű névmások és a mutató gesztusok között mindkét nyelvben érdekes összefüggés tárható fel. Ugyanazzal a kvantitatív elemzéssel a releváns magyar nyelvi adatoknál szignifikáns összefüggést találunk az *ez/ezek* használata, illetve a kapcsolódó mutató gesztusok között ($\chi^2(1) = 112,129$, $p < 0,001$). A mély hangrendű névmások esetében nem igazolható ilyen összefüggés, a nem-indexikális használat is gyakori (ld. 3. ábra).

³ Luz és Van der Sluis (2011) egyenként elemezte a kontextusokat, én előbb összegeztem az adatokat. Mindkét módszer ugyanarra az eredményre vezet, a hipotézist el kell vetni.

A főnévi mutató névmások

3. ábra: A főnévi mutató névmások eloszlása használatuk módja szerint

Piwek et al. (2008) amellett érvel, hogy ugyanez a kapcsolat tárható fel Gundel et al. (1993) angol nyelvű adataira vonatkozóan. Gundel et al. (1993) spontán nyelvi adatokat elemzett (például TV talkshow-kat), és arra a következtetésre jutott, hogy a mély hangrendű névmások inkább aktivált és nem már ismert referensekre utalnak, míg egy kivétellel minden magas hangrendű mutató névmás aktivált referensre utalt. Mivel Gundel et al. (1993) a mutató gesztusokat az aktivált referensek egyik fontos jelének tekintette, így adatai arra utalnak, hogy az angol nyelvben a magas hangrendű névmások használatához mindig mutató gesztus társul, míg a mély hangrendű névmások használata nem-indexikális is lehet. Így megállapíthatjuk, hogy ez a kapcsolat mindkét tekintett nyelv esetén fennáll.

5 Összegzés

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a kísérletes tanulmányok komoly segítséget nyújtanak a főnévi mutató névmások használatát befolyásoló tényezők feltárásában, illetve fontos adalékokkal szolgálhatnak a jelenleg is zajló nemzetközi kutatásokhoz. A nemzetközi irodalomban ugyanis egymásnak ellentmondó feltételezéseket találunk a névmások használatát befolyásoló faktorok tekintetében. Piwek et al. (2008) elutasítja a hagyományos közel/távol feltételezést az elérhetőség javára a holland nyelvben, ezzel szemben Luz és Van der Sluis (2011) inkább a közel/távol hipotézis mellett érvel a holland, a portugál és az angol nyelv esetében. Hasonló eredményre jut Coventry et al. (2008) egy angol és spanyol nyelvű kísérlet kapcsán.

A kontrollált dialógus kísérlet nem alkalmas a közel/távol hipotézis tesztelésére, hiszen a résztvevőktől minden LEGO kocka elég közel, karnyújtásnyi távolságon belül helyezkedett el. Ennek ellenére a kísérlet során mind magas, mind mély hangrendű névmások előfordultak, ami arra utal, hogy a közelség/távolság mellett más tényezők is befolyásolják a főnévi mutató névmások használatát. Ezen tényezők vizsgálata további vizsgálatokat igényel. A további kutatások során a jelen kísérlet többféle irányba kiterjeszthető, például más kísérleti módszerek használatával, más nyelvekkel való összehasonlító vizsgálattal, vagy az indexikális esetekre való megszorítás elhagyásával, annak érdekében, hogy a deiktikus elemek használatát befolyásoló tényezőket minél alaposabban feltárjuk.

Irodalom

- Ariel, M. (2004): Accessibility Marking: Discourse Functions, Discourse Profiles, and Processing Cues. *Discourse Processes* 37 (2), 91-116.
- Coventry, K.R., Valdés, B., Castillo, A. & Guijarro-Fuentes, P. (2008): Language within your Reach: Near-Far Perceptual Space and Spatial Demonstratives. *Cognition* 108, 889-895.
- Enfield, N. (2003): Demonstratives in Space and Interaction: Data from Lao Speakers and Implications for Semantic Analysis. *Language* 79 (1), 82-117.
- É. Kiss, K. (2003): Mondattan. In: É. Kiss, K., Kiefer, F. & Siptár, P.: *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris, 17-186.
- Fillmore, C.J. (1971): *Towards a Theory of Deixis. The PCCLLU Papers* 3.4 Hawaii: Department of Linguistics, University of Hawaii.
- Green, K. (ed.)(1995): *New Essays in Deixis. Discourse, Narrative, Literature*. Amsterdam: Rodopi.
- Gundel, J.K., Hedberg, N. & Zacharski, R. (1993): Cognitive Status and the Form of Referring Expressions in Discourse. *Language* 69 (2), 274-307.
- Kahneman, D. (2003): A perspective on Judgement and Choice: Mapping Bounded Rationality. *American Psychologist* 58 (9), 697-720.
- Laczkó, K. (2008): A mutató névmási deixisről. *ÁNYT* XXII, 309-347.
- Langacker, R.W. (2002): Deixis and Subjectivity. In: Brisard, F. (ed.): *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Berlin: Mouton de Gruyter, 1-28.
- Levinson, S.C. (2004): Deixis and Pragmatics. In: Horn, L. & Ward, G. (eds.): *The Handbook of Pragmatics*. Oxford: Blackwell, 97-121.
- Luz, S. & Van der Sluis, I. (2011): Production of Demonstratives in Dutch, English and Portuguese Dialogues. In: Gardent, C. & Striegnitz, K. (eds.): *Proceedings of the 13th European Workshop on Natural Language Generation*. Association for Computational Linguistics, 181-186.
- Lyons, J. (1977): *Semantics*. Vol. 2. Cambridge: CUP.
- O'Keeffe, A., Clancy, B. & Adolphs, S. (2011): *Introducing Pragmatics in Use*. New York: Rutledge.

- Piwek, P., Beun, R.-J. & Cremers, A. (2008): 'Proximal' and 'distal' in Language and Cognition: Evidence from Deictic Demonstratives in Dutch. *Journal of Pragmatics* 40, 694-718.
- Sidnell, J. (2009): Deixis. In: Verschueren, J. & Östman, J.-O. (eds.): *Key Notions for Pragmatics*. Amsterdam: John Benjamins, 114-138.
- Strauss, S. (2002): *This, that, and it* in Spoken American English: a Demonstrative System of Gradient Focus. *Language Sciences* 24, 131-152.
- Woodworth, N.L. (1991): Sound Symbolism in Proximal and Distal Forms. *Linguistics* 29, 273-299.

Tóth Enikő
Debreceni Egyetem
Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék
toth.eniko@arts.unideb.hu